

Євген Коновалець. Історія нерозкритого вбивства

КУПИТИ

Про книгу

Історія вбивства очільника ОУН Євгена Коновальця тривалий час ґрунтувалася на неповних даних, радянській дезінформації, здогадках і припущеннях.

У цій книжці зібрано величезну кількість документів, пов'язаних з убивством Коновальця, більшість з яких публікується вперше. Зокрема, це переклад протоколів розслідування нідерландською поліцією вбивства лідера ОУН.

Ким був Євген Коновалець? Що сталося 23 травня 1938 року в місті Роттердам?

Свідчення очевидців злочину, прихована історія радянської спецоперації та спроб розколоти ОУН, листи, статті з газет того часу дозволяють чіткіше відтворити останні роки життя українського воєначальника.

ОЛЕКСАНДР КУЧЕРУК
ЮРІЙ ЧЕРЧЕНКО
МИХАЙЛО КОВАЛЬЧУК

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ

ІСТОРІЯ НЕРОЗКРИТОГО ВБИВСТВА

віх^ола

Олександр Кучерук, Юрій Черченко,
Михайло Ковальчук

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ

Історія нерозкритого вбивства

віхОла

Київ · 2024

УДК 821.161.2'06-6-92-94:329.733ОУН(477)Кон(092)
К95

Кучерук Олександр, Черченко Юрій, Ковальчук Михайло

Євген Коновалець. Історія нерозкритого вбивства / Олександр Кучерук, Юрій Черченко, Михайло Ковальчук. — К.: Віхола, 2024. — 456 с. — (Серія «Життя»).

ISBN 978-617-8178-06-2

Історія вбивства очільника ОУН Євгена Коновальця тривалий час ґрунтувалася на неповних даних, радянській дезінформації, здогадках і припущеннях.

У цій книжці зібрано величезну кількість документів, пов'язаних з убивством Коновальця, більшість з яких публікується вперше. Зокрема, це переклад протоколів розслідування нідерландською поліцією вбивства лідера ОУН.

Ким був Євген Коновалець? Що сталося 23 травня 1938 року в місті Роттердам?

Свідчення очевидців злочину, прихована історія радянської спецоперації та спроб розколоти ОУН, листи, статті з газет того часу дозволяють чіткіше відтворити останні роки життя українського воєначальника.

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

© Олександр Кучерук, Юрій Черченко, Михайло Ковальчук, 2024

© Оксана Гаджій, Богдан Стрільчик, обкладинка, 2024

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2024

ВІДГУКИ ПРО КНИЖКУ

Олександр Кучерук, Михайло Ковальчук і Юрій Черченко — знані фахівці з історії українських визвольних змагань часів Української революції 1917–1921 і 1920–1950 років. Олександр Сергійович багато робить для популяризації історичних знань серед широкого загалу. Михайло Ковальчук — відомий дослідник війська УНР, Юрій Черченко — автор документальних публікацій про ОУН. Ця книжка поєднує спеціальне і популярне, в ній подано доступний для сприйняття багатьох вступний біографічний нарис й оригінальні документи про вбивство провідника української нації червоною Москвою. Олюднений образ видатної людини іноді вартий більше за фанфари й литаври. А документ іноді промовляє більше за його переказ істориком.

Ігор Гирич, доктор історичних наук, професор

Автори підготували до друку цікавий збірник документів. Уперше публікуються українською мовою (переклад з голландської) розсекречені документи поліцейського розслідування вбивства співробітником НКВС СРСР Павлом Судоплатовим лідера ОУН Євгена Коновальця 23 травня 1938 року в нідерландському місті Роттердам. З опублікованих документів читач дізнається деталі від свідків того злочину — випадкових перехожих і працівників ресторану, в якому зустрічалися Є. Коновалець і П. Судоплатов. Оприлюднено також листування ще одного агента радянської розвідки Кіндрата Полуведька. Читач пізнає деякі «заштунки» радянських спецоперацій у боротьбі з українським національно-визвольним рухом і дізнається про таємні способи розколу в середовищі Організації українських націоналістів. Досвід роботи спецслужб СРСР у

середовищах українського руху є надзвичайно важливим нині в умовах російської агресії в Україні; намаганні їхніх спецслужб використовувати громадян нашої держави з метою підтримки ворога й у питанні, які історичні уроки ми можемо взяти із цієї спецоперації.

Валентина Піскун, докторка історичних наук, професорка

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ — ЛЮДИНА ЕПОХИ

Євген Коновалець (1891–1938) відіграв особливу роль в українській історії ХХ ст. За радянського тоталітарного режиму його ім'я всіляко замовчувалося, московсько-більшовицька окупаційна влада намагалася викреслити згадки про нього з пам'яті народу разом із цілою добою українського національно-визвольного руху, яку він уособлював. У добу незалежності України тривалий час ще діяла пострадянська інерція щодо вшанування пам'яті Євгена Коновальця, коли це питання «віддали» на рівень органів місцевої влади й місцевого самоврядування областей, районів, населених пунктів. І лише після Революції гідності, 2015 р. з'явилася постанова Верховної Ради «Про відзначення 125-річчя від дня народження Євгена Коновальця». На жаль, далеко не всі заплановані на державному рівні заходи були втілені в життя. Очевидно, те, що з тих чи інших причин не вдалося виконати, лишиться завданням на майбутнє. Однак варто відзначити, що вперше за всю історію України вдалося зробити чимало для вшанування постаті Євгена Коновальця.

Євген Коновалець народився в Зашкові (село у Львівському р-ні Львівської обл.) 14 червня 1891 р. Його батько Михайло Коновалець був управителем двокласової народної школи з українською мовою викладання в Зашкові. Мати Євгена Марія Сорока вчителювала в тій самій школі. По матері вона походила з польської шляхетської гербової родини Венґжиновських^[1]. У сім'ї було четверо дітей: троє хлопчиків і дівчинка, але вона померла ще в дитинстві. Євген був найстаршим, далі йшов Мирон, який став відомим журналістом і політиком. Найменший син Степан вивчився на лікаря.

Родина Коновальців. Фото. 1910-ті

Євген учився в зашківській школі, а потім його прийняли до 4 класу «Школи вправ» при учительській семінарії у Львові. Для вступу до гімназії треба було скласти екзамен з німецької мови, якої не викладали в зашківській школі, і саме задля підготовки до гімназійних іспитів батьки послали Євгена до цієї школи. 1 липня 1901 р. Євген склав вступний іспит до 1 класу Академічної гімназії у Львові. У період навчання в гімназії зацікавився громадською роботою. Вперше Євген Коновалець виступив публічно як промовець у читальні в Зашкові ще учнем 5 класу гімназії, а за рік до випуску з гімназії 1908 р. взяв участь у роботі I Всеукраїнського студентського з'їзду. Ось що написав про Коновальця — учня гімназії один з його товаришів: «Струнка постать, продовгасте обличчя, правильні риси обличчя й задумливі очі, що завжди дивились у далеч, і незначна усмішка в кутку губів, що дуже часто скидалася на іронічну. Все ходив гарно вдягнений, але його елегантність не мала в собі нічого силуваного та крикливого... Загалом він був маломовний, не забирав надто часто голосу ані в наших дебатах, ані в дискусіях з нашим професором філософії. Не шукав симпатій у товаришів підхліблюванням чи демагогічними промовами. Не носили ми його на руках як свого трибуна. Однак ми завжди вибирали його в склад репрезентації, що

мала нас заступити чи то перед директором, чи господарем кляси, чи, врешті, на прилюдних виступах. Бо протягом довголітнього перебування з ним у кожного з нас виробився вже ясний погляд на його особу з тим, що він не надуживе нашого довір'я і що зможе достойно й успішно нас заступити»^[2].

В 1909 р. Євген Коновалець склав матуру (випускні екзамени в гімназії) та записався на правничий факультет Університету Франца І у Львові. У роки навчання в університеті брав активну участь в українському студентському русі, його обрали членом управи Центрального союзу українського студентства (ЦЕСУС). Як представник ЦЕСУСу в липні 1913 р. Коновалець брав участь у роботі II Всеукраїнського студентського з'їзду у Львові, на якому виголосив реферат «Справа університету». З роками, в розмовах з Остапом Грицаєм, Коновалець згадував, яке враження справила на нього на цьому з'їзді доповідь Дмитра Донцова «Сучасне політичне положення нації і наші завдання». Донцов тоді змушений був жити на еміграції, з 1911 р. він учився у Львові.

У липні 1914 р. почалася Перша світова війна. 2 серпня 1914 р. Євгена Коновальця призвали до австрійської армії, до лав 19-го львівського полку ландверу^[3]. Після 4-місячного навчального курсу в Стирії біля Граца (Австрія) Коновалець дістав чин кадета-аспіранта (тобто кандидата на запасного офіцера)^[4] і повернувся до свого полку. Навесні 1915 р., коли німецько-австрійські війська готували наступ проти російської армії, Коновальця направили до похідного куреня 19-го полку, що мав іти на фронт у Карпатах. А в червні того ж року під час наступу на гору Маківку в Карпатах він потрапив до російського полону. Спочатку бранець перебував у місті Чорний Яр на Поволжі, а восени 1915 р. його перевели до табору в Царицині. Сотник Андрій Мельник, майбутній полковник Армії УНР, наступник Євгена Коновальця на посаді голови Проводу українських націоналістів ОУН,

що перебував у цьому таборі разом з іншими полоненими старшинами галицьких Українських січових стрільців (УСС), так згадував про Євгена Коновальця: «Знання мови й відносин, вмілий і рівний підхід до людей, дружнє відношення до товаришів недолі здобули йому в дуже короткому часі симпатії таборового команданта й довір'я та пошану всіх старшин-полонених цього табору. Євген Коновалець став речником таборян, інтервеніюючи у всіх можливих справах, у всіх інстанціях військової комендатури та інших установ Царицина»^[5].

Кадет-аспірант 19-го полку Крайової оборони Львова Євген Коновалець з батьком.
Фото. 1915 р.

Отримавши звістки про падіння російського царату в березні 1917 р. й початок українського національного відродження, полонені галичани понад усе прагнули вирватися з неволі й дістатися до Києва. «Знайомство з людьми цього кола, — говорив полковник, — дало мені щойно змогу зрозуміти гаразд принцип соборности України і керуватись ним як основною засадою в моїй праці далі». 26 травня Євген Коновалець звернувся до комітету допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді з проханням посприяти його звільненню з табору: «Свої сили, досвід й знання віддати хочу будові нового вільного життя на Україні»^[6]. Невдовзі він з дозволу таборового начальства відвідав Київ, де зустрічався з лідерами українського руху: очільником Центральної Ради Михайлом Грушевським, головою Українського військового клубу ім. Павла Полуботка Миколою Міхновським, генеральним секретарем

військових справ Симоном Петлюрою та ін. Але російська влада всіляко затягувала розв'язання питання про полегшення долі полонених-українців. Так і не дочекавшись звільнення, Євген Коновалець утік із табору і за допомогою вояків-українців царицинської залоги дістався до Києва.

Відомий громадсько-політичний діяч, лідер Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) Микола Ковалевський так згадував про Євгена Коновальця у цей період: «Коновалець справляв — в порівнянні з іншими українцями з Галичини, збігцями й полоненими — надзвичайно добре враження. Вражала його скромність і його устремління зрозуміти біг революційних подій в Україні і взагалі на Сході»^[7].

Працюючи в комітеті допомоги українцям-виселенцям при Центральній Раді, Євген Коновалець тривалий час опікувався справами допомоги полоненим-українцям. У намаганні полегшити становище полонених він неодноразово звертався з цих питань до голови Генерального секретаріату України Володимира Винниченка і голови Українського військового генерального комітету (УВГК) Симона Петлюри. 12 вересня 1917 р. Генеральне секретарство внутрішніх справ України звернулося до офіційного Петрограду з проханням поширити на галичан дію правил про пільги для полонених поляків. Зокрема, йшлося про доцільність надання бранцям допомоги і прохання перевести всіх полонених-українців з північних і азійських регіонів Росії до українських губерній^[8]. Але поліпшити умови таборового побуту тривалий час не вдавалося через відсутність коштів й перешкоди з боку російської влади.

Важливе значення в діяльності комітету мала допомога населенню окупованої частини Галичини. 27 жовтня Центральний український галицько-буковинський комітет допомоги жертвам війни при Центральній Раді делегував Євгена Коновальця до складу субкомітету

Галицько-Буковинської комісії для «несення допомоги виселеному населенню при комісарі Тимчасового уряду в Збаражі»^[9]. Невдовзі Євген Коновалець поїхав до Збаразького повіту в Галичині, щоб ознайомитися зі становищем населення окупованої росіянами частини краю^[10].

Наприкінці листопада 1917 р. українське суспільство довідалося про намір Австро-Угорщини приєднати Галичину до майбутньої Польської держави. 25 листопада^[11] в будинку Центральної Ради відбувся велелюдний мітинг галичан і буковинців, на якому лунали протести проти політики монархії Габсбургів. Як свідчив очевидець, Євген Коновалець у своїй промові «говорив про потребу створення західноукраїнських військових частин для боротьби проти Австрії, бо вона добровільно не віддасть тих наших земель, які їй дістались даром і становлять поважну позицію в складі Австро-Угорської монархії»^[12]. Збори одностайно підтримали пропозицію про створення військового підрозділу з уродженців західноукраїнських земель (ЗУЗ). За тиждень до лав Галицько-Буковинського куреня зголосилися 22 добровольці. Першим командиром підрозділу став поручник Григорій Лисенко. Спочатку курінь розташувався в приміщенні Комерційного інституту (нині Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова), а невдовзі переїхав до будинку Київської духовної семінарії на Вознесенському узвозі (сьогодні тут Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури).

Проголошення Української Народної Республіки в листопаді 1917 р. відкрило перед українцями можливість побудови власної держави. Національне відродження мало вберегти Україну від революційної анархії, яка охопила колишню царську імперію. Однак в багатьох містах України, особливо в південно-східному регіоні країни, позиції російських більшовиків виявилися доволі потужними. Спираючись на зрусіфікований міський пролетаріат і розпропагандовані військові

частини, більшовицькі організації чинили спроби захопити владу в деяких районах України. Відносини УНР з радянським урядом у Петрограді невпинно погіршувалися. У грудні 1917 р. військові загони, організовані більшовиками в Росії, почали просуватися вглиб України. Уряд УНР намагався організувати оборону країни від більшовицького вторгнення, але більшість українізованих військових частин були до такої міри розпропаговані більшовиками, що практично вийшли з-під контролю українського командування. У цих умовах керманичі УНР покладали значні надії на формування військових частин із патріотично налаштованих добровольців, передусім уродженців Західної України.

У середині січня 1918 р. Євген Коновалець став командиром Галицько-Буковинського куреня. На цей час до його лав влилася група колишніх полонених старшин УСС (Андрій Мельник, Роман Сушко, Василь Кучабський та ін.). Варто відзначити, що серед рядових бійців у цей час точилися запеклі суперечки щодо доцільності запровадження у війську виборного начала, яке багатьом здавалося ознакою «демократичності» й «революційності». Нарешті 19 січня 1918 р. на загальних зборах вояків і старшин вирішили скасувати виборність командного складу, цілковито підпорядкувати підрозділ Центральній Раді для захисту УНР від агресії з боку більшовицької Росії. Надалі до лав підрозділу планували приймати добровольців з усіх регіонів України, тому курінь перейменували на Січовий.

У подальших подіях січові стрільці зарекомендували себе як чи не найдисциплінованіша частина збройних сил УНР. «Сам полк. Коновалець дуже зручно проводив полкові, — згадував січовий старшина Іван Вислоцький. — Мені здається, що ніхто інший не був би в стані проводити так добре полкові в такій бурхливій добі, серед дуже бистро міняючогося калейдоскопу подій, в чужих, нам з ґрунту незрозумілих, обставинах та при різних політичних течіях

в українській армії»^[13]. «Не кожен старшина, навіть найвидатніший, зуміє стати віч-на-віч з розворушеним натовпом, — писав про Євгена Коновальця видатний український поет і сучасник тих подій Євген Маланюк. — І не тільки стати, але і знайти якісь єдині, по-військовому короткі, слова, які той натовп чудом успокоюють і обертають його у вишиковані ряди — майже війська, майже революційного загону»^[14]. Поручник Роман Сушко згадував про командний склад куреня: «Загальну організаційну і політичну діяльність (це часи, де кожна частина мусіла заступати якусь політичну лінію) вів Євген Коновалець, а чисто військову, організаційну роботу — Мельник. У важніших справах політичної натури, всі старшини радили спільно і рішали справу не голосуванням, тільки обмінювались думками, а Коновалець резюмував і підводив під спільний знаменник всі напрямки, що звичайно приймалось одноголосно як обов'язуюче всіх рішення»^[15]. Важливу роль у керівництві новоствореним військовим формуванням відіграла Стрілецька рада з представників офіцерського складу, до якої ввійшли Євген Коновалець, Андрій Мельник, Василь Кучабський, Роман Сушко, Федь Черник, Іван Чмола та ін.

Меморіальна таблиця в пам'ять про створення Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Київ, вул. Пирогова, 9. Скульптор Володимир Луцак. 2001 р.

Більшовицькі загони, захопивши Полтавщину та Чернігівщину, стрімко наближалися до Києва. 25 січня 1918 р. Центральна Рада IV Універсалом проголосила незалежність України, але зарадити це вже

не могло. Сил для протидії більшовикам на Лівобережжі катастрофічно не вистачало. 27 січня з Києва на полтавський напрямок вирушила 1-ша сотня куреня січових стрільців (СС) під командою поручника Романа Сушка^[16]. Решта бійців січового підрозділу залишилася в столиці й невдовзі взяла участь у придушенні більшовицького повстання.

У запеклих боях, що точилися наприкінці січня — на початку лютого 1918 р. на вулицях Києва між урядовими військами й прихильниками радянської влади, Січовий курінь відіграв надзвичайно важливу роль. Саме січовики захистили Центральну Раду, коли повсталі зайняли середмістя Києва й мало не захопили будівлю українського парламенту. Як згадували сучасники, серед загального сум'яття й хаосу вуличних боїв дії Січового куреня відзначалися високим рівнем організованості. У бою січовики діяли чітко й сплановано, що значною мірою було заслугою січово-стрілецького командування на чолі з Євгеном Коновальцем. «Головною причиною успіхів Січових стрільців були: систематичність дії і всюди присутність командування, — згадував Володимир Моклович, учасник вуличних боїв. — Стрілецькі відділи безупинно наступали й не давали ворогові часу на переформування й закріплення. Командування наказувало бити в найслабші місця противника і не так дбати про здобуття терену, як про цілковите знищення ворога»^[17].

Володимир Моклович. Фото. 1928 р.

Під час відступу українських військ із Києва січові стрільці фактично виконували роль охорони при Центральній Раді. Саме січовики супроводжували уряд УНР під час небезпечних переїздів до Коростеня й Сарн. Тож коли українська влада за допомоги австро-німецьких військ повернулася до Києва, військовий міністр УНР Олександр Жуківський вирішив розгорнути Січовий курінь у полк і залишити його в Києві для залогової служби. Січовикам відвели казарми поблизу центру міста, на вулиці Львівській (невдовзі полк зайняв ще й військові казарми неподалік будинку Центральної Ради на вулиці Терещенківській). Січові стрільці охороняли будівлі головних державних установ, фактично виконуючи функції урядової гвардії. Це свідчило про визнання їхніх заслуг в утвердженні української державності й викликало гордість серед старшин та рядових стрільців.

Жахиття більшовицького терору протверезили населення Києва від революційної пропаганди. Після повернення українських військ до столиці чимало мешканців міста, в тому числі й колишніх офіцерів і вояків російської армії, зголошувалися служити в армії УНР. Значну частину добровольців скеровували до лав куреня січових стрільців. Як відзначав Василь Кучабський, завдяки напливу добровольців наприкінці квітня 1918 р. полк січових стрільців налічував близько 2500 вояків, і три чверті з них були уродженцями Наддніпрянської України^[18].

На вимогу австрійської влади, полк СС не мав поповнюватися українцями — підданцями імперії Габсбургів. Усупереч цьому, до січових стрільців вступали колишні полонені галичани, що перебували на теренах колишньої царської імперії. До лав полку їх скеровувала Головна рада галицьких, буковинських та угорських українців, створена в Києві. Очолював цю організацію Михайло Крушельницький, а серед членів її виконавчого комітету був і Євген Коновалець^[19]. Саме галичани складали командне ядро полку.

Командиром залишався Євген Коновалець, організаційну й технічну працю здійснював його помічник Андрій Мельник. Курінними командирами були Роман Сушко, Іван Чмола, Василь Кучабський^[20].

Конфлікт між Центральною Радою і німецьким військовим командуванням наприкінці квітня 1918 р. призвів до державного перевороту, внаслідок якого влада в Україні перейшла до гетьмана Павла Скоропадського. За свідченням Євгена Коновальця, січові стрільці були готові захищати уряд УНР — але від керівників держави не було жодного розпорядження про придушення гетьманського виступу. «Прогаяння того моменту є також виною вищої української команди м. Києва, уряду й президії Центральної Ради, яких гетьманський переворот так налякав і збентежив, що вони не були в силі дати нам якихсь ширших директив», — вважав Євген Коновалець^[21]. Оточені німецькими військами, січові стрільці були змушені скласти зброю. Та хоча гетьманська влада оголосила про розформування полку, Стрілецька рада закликала стрільців не повертатися до Галичини, а залишатися на Наддніпрянщині, оскільки «ще прийде час, коли стрільці будуть Україні потрібні»^[22].

Командир Корпусу січових стрільців Євген Коновалець (перший ліворуч) у штабному автомобілі. Фото. 1919 р.

Євген Коновалець і більшість членів Стрілецької ради після гетьманського перевороту залишилися в Києві. Попри негативне ставлення українського суспільства до перевороту, як згадував Коновалець, «з бігом часу українське громадянство поставилось до гетьманату трохи інакше: воно стало більш реально думати про

рятування у першу чергу національних вартостей української державности, не забуваючи й про соціальні, і тому стало приступніше для думок про співпрацю з Гетьманом Скоропадським»^[23]. Зі свого боку, гетьман наприкінці серпня 1918 р. оголосив про відновлення військового формування січових стрільців у складі національних збройних сил. Висловивши на офіційному прийомі в гетьмана вдячність Павлові Скоропадському за це рішення, представники Стрілецької ради на чолі з Євгеном Коновальцем заявили, що січові стрільці завжди захищатимуть українську державність від зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Одразу ж після цього було оголошено збір колишніх січовиків до Білої Церкви, де й мав формуватися Окремий загін січових стрільців армії Української Держави. Сотник Роман Дашкевич, який разом із багатьма іншими січовиками перебував після гетьманського перевороту в лавах Запорізької дивізії, згадував: «Одного дня, з початком вересня, приїхав до сотника Дашкевича телефоніст зі штабу дивізії і повідомив, що до штабу дивізії прийшла для нього з пошти таємнича телеграма: “Усі до Білої Церкви — Коновалець”»^[24]. У вересні 1918 р. організація та вишкіл відновленого військового формування вже йшли повним ходом.

Сотник Федь Черник. Фото. 1910-ті

Формування загону січових стрільців супроводжувалося посиленням перевишколом його особового складу. Євген Коновалець надавав першочергового значення підвищенню боєздатності січовиків. Значні зусилля для цього докладали й січові старшини: помічник командира загону Андрій Мельник, командир пішого куреня Роман Сушко, сотенні Іван Рогульський, Осип Думін, Микола Загаєвич, Василь Кучабський, командир кулеметної сотні Федь Черник, командир гарматної батареї Роман Дашкевич, начальник кінної розвідки Франц Бóрис та ін. За свідченням Василя Кучабського, «Стрілецька Рада вирішила завести в білоцерківським стрілецтві такий твердий режим, щоб у ньому міг залишитися лише найдобірніший, найбільше освічений, витривалий і бойовий елемент»^[25]. Значну допомогу в перевишколі січових підрозділів надавали інструктори на чолі із сотником Богданом Гнатевичем.

Гетьманські урядові установи нерідко чинили перешкоди забезпеченню загону СС необхідним військовим майном і спорядженням. Траплялося, що й німецька військова влада припускалася щодо січовиків украй різких вчинків — так, одного разу німці без будь-яких підстав заарештували в Києві Євгена Коновальця, начальника постачання загону Івана Даньківа, працівників інтендантського відділу, групу новобранців і членів київського вербункового бюро СС^[26]. Проте подібні інциденти вдавалося залагоджувати, не наражаючись на небезпеку конфлікту з могутніми покровителями гетьманського режиму.

До кінця осені 1918 р. посилений вишкіл особового складу Окремого загону СС дав значні результати. Як згадував сотник Андрій Мельник, завдяки інтенсивній роботі старшин і командного складу «пощастило протягом неповних трьох місяців з різноманітної людської маси створити військову частину, що дорівнювала першим формаціям, Куреневі СС чи Полкові СС, ба — перевищувала їх»^[27]. Товариш

військового міністра Української Держави генерал Олександр Лігнау, що наприкінці жовтня 1918 р. інспектував січовий загін, високо оцінив вишкіл і дисциплінованість його бійців^[28].

Грамота Павла Скоропадського про федерацію з Росією в листопаді 1918 р. викликала надзвичайно негативну реакцію серед січовиків. Політична позиція Стрілецької ради, як згадував Євген Коновалець, була така: «Січові стрільці будуть вірні гетьманській владі, якщо вона буде боронити самостійної, від нікого незалежної української державності»^[29]. Пересвідчившись, що Павло Скоропадський не має наміру відстоювати незалежність України, Євген Коновалець і його бойові соратники активно підтримали повстання Директорії проти гетьманського режиму. Загін січових стрільців став основною військовою силою Директорії в перші дні повстання. Вже 18 листопада 1918 р. в бою під Мотовилівкою стрільці завдали поразки загонові російських офіцерів й проклали для повсталих шлях на Київ. За кілька днів війська Директорії взяли столицю в облогу. Наплив добровольців і мобілізованих дозволив розгорнути Січовий загін у дивізію. Усі повстанські частини було об'єднано в Осадний корпус, командувачем якого став Євген Коновалець.

Коли в середині грудня 1918 р. війська Директорії зайняли Київ, всі розуміли, що повалити гетьманський режим вдалося саме завдяки підтримці Директорії січовими стрільцями. Це надзвичайно піднесло авторитет Євгена Коновальця та його найближчих соратників — Андрія Мельника, Романа Сушка та ін. — у політичних і військових колах УНР. 19 грудня 1918 р. Директорія прибула до Києва, і з нагоди урочистостей було оголошено про підвищення в рангах військових командирів, які особливо відзначилися під час Протигетьманського повстання. Євгену Коновальцю і Андрію Мельнику надано звання отаманів^[30]. Згідно із запровадженою Директорією системою військових рангів, це звання фактично прирівнювалося до

генеральського. На початку 1919 р. Євген Коновалець вважався чи не найвпливовішим воєначальником армії УНР.

Командир Корпусу січових стрільців Євген Коновалець (у центрі) та начальник штабу Корпусу Андрій Мельник на параді на Софійському майдані з нагоди прибуття Директорії УНР у Київ. Кадр кінохроніки. 19 грудня 1918 р.

Оскільки дивізія січових стрільців залишалася найдисциплінованішим і найнадійнішим з'єднанням столичної залоги, Євген Коновалець використовував січові частини для підтримання ладу в Києві. У цей час Євген Коновалець залишався членом Стрілецької ради, брав участь у її засіданнях, відстоював її політичну позицію перед вищим керівництвом держави.

У спадок від гетьманського режиму Директорія дістала гостру політичну кризу, яка роздирала країну в умовах нового протистояння з Радянською Росією. На думку очільників Стрілецької ради, врятувати українську державу від загибелі за цих обставин могла лише військова диктатура. Але пропозиція передати владу до рук тріумвірату в складі Симона Петлюри, Євгена Коновальця і Андрія Мельника не знайшла підтримки у членів Директорії. Володимир Винниченко, Симон Петлюра та інші керманичі УНР побоювались звинувачень у встановленні «контрреволюційного» диктаторського режиму. До того ж військова диктатура потребувала надійного й боєздатного війська, а Директорія того не мала. Тож пропозицію Стрілецької ради

керманичі УНР відхилили. Проте прагнучи піти назустріч січовому командуванню, Директорія запропонувала включити Євгена Коновальця до свого складу. Але Стрілецька рада відхилила цю пропозицію, не бажаючи нести відповідальність за «безвідповідальну» політику Директорії^[31].

Друга війна УНР із Союзною Росією 1919 р. відбувалася за відсутності в Директорії боєздатної армії, щоб протистояти більшовицькій агресії. Учорашні повстанці, з яких формувалися військові частини, нерідко співчували більшовикам й виступали проти Директорії. Євген Коновалець за дорученням Головного отамана військ УНР Симона Петлюри намагався домовитися з владою Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) про відправлення до Наддніпрянщини галицьких військових частин. І хоча Начальний командант Галицької армії генерал Михайло Омелянович-Павленко не підтримав цієї ідеї, виконувач обов'язків державного секретаря військових справ ЗУНР сотник Петро Бубела (давній знайомий Євгена Коновальця, його колишній однокласник ще з часів навчання в гімназії) відправив до Києва близько 2 тис. галицьких новобранців^[32]. Більше надіслати до Наддніпрянщини влада ЗУНР не могла — зруйнована чотирирічною війною Галичина знемагала в боротьбі з польською агресією.

У цих скрутних умовах керівництво УНР не приховувало, що вважає січових стрільців єдиною надійною військовою силою у своєму розпорядженні. Російські більшовицькі війська просувалися вглиб Лівобережної України, коли 23 січня 1919 р. Євгена Коновальця призначили командувачем Східного фронту. «Нам необхідно виграти час до тої пори, поки не підійде допомога з Правобережжя...» — так сформулював новопризначений командувач своє бачення стратегічної ситуації^[33]. Але внутрішні заворушення й військова слабкість змусили

уряд УНР на початку лютого 1919 р. евакуювати столицю. Головною ареною бойових дій на тривалий час стала Правобережна Україна.

Візитівка Євгена Коновальця. 1920-ті

Корпус січових стрільців виявив високий рівень боєздатності в боях, які точилися упродовж 1919 р. на землях Волині й Поділля. «Те, що наступило по виїзді Директорії з Києва, було страшне. Січові стрільці й остатки наддніпрянських військ Директорії криваво боронили майже кожної позиції, яка надавалася до оборони, при чім поносили страшні втрати», — згадував член Стрілецької ради, відомий публіцист Осип Назарук^[34].

Внаслідок поразок і відсутності підтримки з боку населення, боєздатність армії УНР невпинно знижувалася. Євген Коновалець і більшість членів Стрілецької ради вважали, що в цих умовах лише політичними заходами можна запобігти воєнному розгрому. Зважаючи на «прорадянські настрої» в українському суспільстві, Стрілецька рада 13 березня видала підписану Євгеном Коновальцем, Андрієм Мельником і Осипом Назаруком політичну декларацію, що мала відвести від Січового стрілецтва звинувачення в «контрреволюційності». Цей документ містив не лише заяву про готовність січовиків захищати незалежність України, але й запевнення в тому, що «Січові стрільці з тим більшим запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок»^[35]. Попри революційну риторичку, ця декларація не призвела до «полівіння» січовиків, оскільки навесні 1919 р. стався перелом у ставленні населення України до більшовицького режиму. Під впливом реалій

«воєнного комунізму», червоного терору і розгулу великодержавного російського шовінізму в країні спалахнув масштабний антибільшовицький рух. Навіть прихильники радянської влади нерідко долучалися до повстання проти більшовицького режиму.

Генерал Микола Капустянський. Фото. 1920 р.

Політичні декларації не вплинули на боєздатність січовиків, виявлену в боях із советськими військами. Бердичів, Шепетівка і Старокостянтинів стали справжніми місцями січової слави. Генерал армії УНР Микола Капустянський назвав «рішучою, сміливою й мистецькою» операцію січовиків проти радянської Таращанської бригади, в ході якої червоні зазнали нищівної поразки^[36].

У цей час Євген Коновалець став свідком розбіжностей між урядами УНР і ЗУНР. На початку травня 1919 р. він знову відвідав Галичину, намагаючись домовитися з галицьким командуванням про нові партії новобранців-галичан до армії УНР. Але переговори були безплідними: ліберально-демократичне керівництво Західних областей УНР (ЗО УНР) не співчувало «соціалістичним експериментам» Директорії, вважаючи лідерів УНР нездатними до державотворчої праці партійними доктринерами.

Прихід Галицької армії на допомогу військам УНР улітку 1919 р. не приніс перемоги у визвольній війні, оскільки воювати довелося ще й проти російських білогвардійців. Саботаж багатьох представників вищого командного складу, які потайки співчували денікінцям, нестача

зброї й спорядження призвели до важких воєнних поразок. А восени 1919 р. в армії спалахнула страшна епідемія тифу.

Симон Петлюра та Євген Коновалець на присязі січових стрільців. Старокостянтинів, жовтень 1919 р.

Січові стрільці разом зі своїм командиром пройшли всі етапи бойового шляху армії УНР в 1919 р. Євген Коновалець зустрів Головного отамана Симона Петлюру, що відвідав січових стрільців, такими словами: «Ми все стояли при тобі, наш вожде, все були твоїми найвірнішими, такими і залишимося»^[37]. Та коли політичні розбіжності між Симоном Петлюрою й диктатором ЗУНР Євгеном Петрушевичем призвели до переходу Галицької армії на бік Денікіна, за словами Євгена Коновальця, розпочалася «найстрашніша сторінка визвольної боротьби Соборної України: період духовної прірви поміж двома частинами нації»^[38]. На початку грудня 1919 р. армія УНР, оточена на Волині білогвардійськими, польськими й радянськими військами, була змушена відступити до району Любара. «Настрій стрільців знизився, — згадував начальник штабу січових стрільців Марко Безручко. — Погано одягнені мобілізовані, а почасти й старі стрільці почали хворіти. Стала збільшуватися дезерція. Частини щодня зменшувались чисельно. Надія на успішність боротьби з ворогом підупадала»^[39]. Найбільші відчайдухи готувалися вирушити в партизанський рейд на зайняті білогвардійцями й більшовиками

українські землі — ця операція невдовзі дістала назву Перший зимовий похід, що тривав з грудня 1919 р. по травень 1920 р.

Нагрудний знак члена Стрілецької ради січових стрільців у Києві. 1919 р.

Воєнна катастрофа УНР і трагічний розбрат між наддніпрянцями й галичанами підштовхнули Євгена Коновальця та його соратників до думки про розформування січових стрільців. Як згадував прем'єр-міністр УНР Ісаак Мазепа, Євген Коновалець заявив, що «група Січових стрільців демобілізується, бо Січові стрільці не бачать доцільності продовжувати збройну боротьбу в формах партизанських»^[40]. Пояснюючи причини демобілізації в листі до голови Українського горожанського комітету у Львові Степана Федака, Євген Коновалець писав: «Невідрадли обставини, в яких найшлися ми наслідком щораз більше зростаючої хвороби тифу, напору армії Денікіна і переходу галицьких частин на сторону Денікіна, примусили нас перевести демобілізацію корпусу Січових стрільців»^[41].

Попри демобілізацію січових стрільців, Євген Коновалець мав намір створити новий військово-політичний центр для продовження національної боротьби. Відмовившись від участі в Першому зимовому поході, він сподівався зберегти кадри військового формування січових стрільців, до яких планував невдовзі долучити частини Української галицької армії (УГА). Євген Коновалець особисто доручив групі січових старшин влитися до лав УГА, щоб агітувати її бійців за розрив з російськими білогвардійцями. Передбачалося також налагодити зв'язки з українськими боротьбістами й іншими лівими політичними

партіями, які мали змогу діяти легально під більшовицькою окупацією^[42]. Важливе значення Євген Коновалець надавав і встановленню контактів із численними повстансько-партизанськими загонами, які діяли в цей час у Центральній Україні.

Однак не встигли січовики завершити демобілізацію, як на місце їхнього постою на Волині здійснили напад польські частини. Близько 80 січових старшин і 600 стрільців, на чолі з Євгеном Коновальцем, потрапили до польського полону. Усіх їх доставили до табору для українських військовополонених у Луцьку.

Відтиск печатки Посольства УНР у Відні. 1920 р.

Як згадував потім Євген Коновалець, «у Луцьку я перейняв команду над табором і витратив дуже багато зусиль та енергії, щоб полегшити стан інтернованим»^[43]. Важкий таборовий побут деморалізуюче впливав й на членів Стрілецької ради. Та навіть у цих умовах Євген Коновалець не мав наміру припиняти боротьбу за незалежність України. Навесні 1920 р., скориставшись порозумінням між урядом УНР та польською владою, він разом зі своїми найближчими соратниками був звільнений з полону й виїхав до Відня.

Окрім численних емігрантів та біженців з Наддніпрянської України, у Відні на початку 1920 р. перебувало чимало галицьких політиків, у тому числі й еміграційний уряд ЗУНР разом з диктатором Євгеном Петрушевичем. «...Відень був тоді найбільшим і найметушливішим

осередком української політичної еміграції, — згадував український журналіст Іван Кедрин. — У Відні були два, обидва визнані австрійським урядом, посольства: УНР і ЗУНР. Тут був десяток українських установ і організацій та цілий спектр партій і груп, з яких кожна мала свій пресовий орган. На превеликий жаль, цей значний гурт українських інтелектуальних і громадсько-політичних сил, замість організуватись для спільної політичної акції та культурної праці, розпорошився і марнувався у палкій боротьбі проти всіх»^[44].

Євген Коновалець. Фото. 1918 р.

У середині травня 1920 р., вже в умовах українсько-польського союзу, Симон Петлюра мав намір повернути Євгена Коновальця на службу до армії УНР. Зокрема, Головний отаман збирався призначити колишнього командира січових стрільців начальником однієї з дивізій, яку планувалося сформувати на зайнятих українськими й польськими військами теренах Поділля^[45]. Ймовірно, на заваді стала відмова Євгена Коновальця підтримати «польську» орієнтацію уряду УНР. «Ясно, що перешкодити українсько-польському союзові ми не мали змоги, але не хотіли також брати участі в цьому почині», — писав згодом Євген Коновалець^[46]. Лише частина січових старшин на чолі з Марком Безручком, Романом Сушком, Іваном Рогульським та ін. повернулася до лав армії УНР, де взяла активну участь у формуванні 6-ї стрілецької дивізії.

Не бажаючи потрапити в залежність від польських «союзників», Євген Коновалець мав намір створити військову силу з українських полонених та інтернованих, що перебували в країнах Центральної Європи. Передусім значні надії Євген Коновалець покладав на інтерновану в Чехословаччині галицьку бригаду полковника Антіна Вариводи (5–6 тис. вояків). На початку 1920 р. Стрілецька рада планувала поповнити бригаду полковника Вариводи полоненими-українцями з інших європейських країн і таким чином розгорнути на базі цього військового з'єднання щонайменше дивізію. Надалі це військове формування мали передислокувати через Румунію на Південь України й підняти там повстання проти більшовиків. Євген Коновалець і його соратники сподівалися, що в разі успіху повстання до них приєднається Українська галицька армія, а можливо, й армія УНР.

За дорученням Стрілецької ради Євген Коновалець поінформував Симона Петлюру про ці плани. Як згадував Євген Коновалець, коли на початку березня 1920 р. Головний отаман «викликав мене й моїх товаришів з Стрілецької Ради до Варшави, ми представили йому, що при допомозі української бригади бажаємо створити новий зав'язок Січового стрілецтва для активної боротьби проти більшовиків»^[47]. Симон Петлюра дав дозвіл на офіційне зарахування колишніх січових старшин до військово-дипломатичних структур УНР у Чехословаччині й видав наказ про призначення Євгена Коновальця на посаду начальника української дивізії, що перебувала в таборі для українських інтернованих військових у Німецькому Яблонному. «Кажуть, прийде Коновалець, щоб змінити Вариводу», — занотував один з організаторів антигетьманського повстання, лідер українських есерів Микита Шаповал до свого празького щоденника 16 квітня 1920 р.^[48]

Українська бригада в Німецькому Яблонному. 2 квітня 1920 р.

Але наміри Стрілецької ради транспортувати українську бригаду з Німецького Яблонного до України реалізувати не вдалося. Полковник Антін Варивода категорично відмовився здавати командування бригадою і заявив, що виконує лише накази диктатора ЗУНР Євгена Петрушевича. Старшини і вояки бригади також не надто симпатизували урядові УНР через Варшавську угоду. Та й польська влада доволі обережно поставилася до ідеї передислокації бригади до України, добре знаючи настрій її особового складу. Навіть коли офіційна Прага заявила про готовність передати бригаду в розпорядження армії УНР в разі згоди на це Варшави, поляки не скористалися такою можливістю^[49].

Спроби Євгена Коновальця та його соратників організувати військову силу з багатотисячної маси полонених-українців, які перебували в країнах Європи, також зазнали невдачі. На перший погляд, створення військових формувань із бранців видавалося перспективним. Так лише в Німеччині станом на 1 червня 1920 р. перебувало понад 40 тис. полонених-українців^[50]. Значний контингент українців був і в таборах для полонених в Австрії; ще кілька тисяч перебували в Італії й Угорщині. Однак переважна кількість бранців прагнула якомога швидше дістатись додому, а незадовільні умови таборового побуту лише сприяли поширенню серед них зневіри й апатії. Настрій

полонених, а також відсутність у Стрілецької ради фінансів і належних технічних можливостей змусили Євгена Коновальця відмовитись від планів формування військових частин.

2–3 серпня 1920 р. з ініціативи Євгена Коновальця в Празі відбувся з'їзд «представників українських військових організацій за кордоном»^[51]. Участь у з'їзді взяли головним чином представники віденського гуртка січових стрільців, що прийняв назву «Українського союзу старшин у Відні», а також українських робітничих сотень у Чехословаччині, сформованих із відправлених раніше до Праги січовиків^[52]. Як згадував сам Євген Коновалець, з'їзд закликав не чинити збройного опору більшовикам, під владою яких опинилася переважна більшість теренів України, а продовжувати боротьбу за незалежність, зберігаючи наявні в Україні й за кордоном національні військові частини^[53]. Працівник державного центру ЗУНР Лев Мишуга так передав рішення з'їзду в листі до диктатора Євгена Петрушевича: «З'їзд констатує, що причиною національної катастрофи є факт, що на українських землях маємо три уряди (Петлюрівський, Большевицький і Диктатора)»^[54]. З'їзд обрав комісію у складі колишнього військового агента УНР у Празі отамана Теодора Рожанківського, сотника Ярослава Чижана і поручника Павла Меркуна, яким було доручено створити Український військовий комітет, що мав «обняти ідейний провід над усіма частинами і організаціями за кордоном»^[55].

Євген Коновалець. Фрагмент фото. 1928 р.

Прагнучи подолати партикуляризм серед різних груп української еміграції, Євген Коновалець звернувся з пропозицією про співпрацю до групи старшин УСС, що восени 1920 р. перебували у Відні. Як згадував ветеран УСС Володимир Старосольський, Євген Коновалець під час зустрічі з ним заявив, що «організація Січових стрільців існує — треба відновити організацію УСС, відтак з'єднаємо обидві ці організації в одну»^[56]. Але пропозиція колишнього командира січових стрільців не знайшла підтримки серед «усусів», що намагалися діяти в еміграційному середовищі як окрема військово-політична організація.

Між тим, наближалася розв'язка збройної боротьби в Україні. Після укладання перемир'я з Польщею, більшовики зосередили значні військові сили проти армії УНР. 10 листопада 1920 р. червоні перейшли в наступ і в ході запеклих боїв змусили українські частини відступити. Важких втрат зазнала 6-та стрілецька дивізія під командуванням Марка Безручка, де служило чимало колишніх січовиків^[57]. Через значну перевагу противника, а також гостру нестачу зброї й спорядження 21 листопада армія УНР відступила до Галичини, де її було роззброєно й інтерновано польськими військами.

Надісланий генералом Марком Безручком до Відня сотник Степан Індишевський повідомив Євгена Коновальця про обставини відступу армії УНР, а також про настрої інтернованого українського вояцтва^[58]. «Між військом броженіє, невдоволення з Голта^[59], плани основувати якийсь “військовий круг”, призвати до роботи СС-ів!» — писав Євгенові Коновальцю 26 грудня 1920 р. один з колишніх січових старшин, що перебував у таборах^[60].

Листопадову катастрофу 1920 р. колишній командир січових стрільців розцінив як завершення збройної боротьби УНР і перехід до нових форм національно-визвольного руху. «Політика УНР, як взагалі політика Наддніпр[янської] України, могла би стати активною тільки

в цьому випадкові, коли би Держави Антанти рішилися виступити зі збройною інтервенцією проти большевиків. Надіятись, однак, на це немає ніяких основ, — писав Євген Коновалець членам Стрілецької ради у лютому 1921 р. — Противно, думку збройної інтервенції проти теперішніх панів Росії і України вважати треба остаточно зліквідованою»^[61].

Шукаючи шляхів порятунку української державності з катастрофічного становища, частина українських емігрантів на початку 1921 р. у Відні створила Всеукраїнську національну раду — «альтернативний» український уряд. Євген Коновалець підтримав цю ініціативу та обійняв посаду військового референта у виконавчому комітеті Ради. Однак цей політичний проєкт не вдалося реалізувати через чвари між галичанами й наддніпрянцями.

Послідовно відстоюючи позицію української соборності, Євген Коновалець засуджував намагання деяких політиків відокремити справу визволення Галичини від українського національного руху в Наддніпрянщині. У листі до членів Стрілецької ради, Євген Коновалець вказував, що «Україну можна будувати з Галичини, і тому також, в першу чергу, завдання так Галицького, як і Наддніпрянського громадянства докласти всіх сил для вирішення справи Галичини, бо тільки після цього можна буде серйозно начати відбудову Великої України»^[62].

Відірваність від рідного краю, еміграційна атмосфера перманентного внутрішнього розбрату ускладнювали будь-яку політичну діяльність за кордоном. Пересвідчившись у марності спроб організувати власну політичну силу на еміграції, Євген Коновалець повернувся до Львова в липні 1921 р. Колишній командир січових стрільців замешкав у квартирі відомої української родини Шухевичів. Оскільки представники української громади часто відвідували Шухевичів, Євген

Коновалець отримав таким чином додаткову можливість ознайомитися з настроями галицького громадянства^[63].

Очевидно, Євген Коновалець не полишав надій на продовження національно-визвольної боротьби політичними методами. Визначити майбутнє січової організації мала Стрілецька рада, що зібралася з ініціативи Євгена Коновальця у Львові 10–12 вересня 1921 р. Повідомлення учасників цієї наради засвідчили серйозну кризу січової організації. «Військової організації в нас немає, — констатував Євген Коновалець. — Ми живемо минулим капіталом, ми в роботі, хто чим іншим зайнятий. При тім, працюючи на громадській ниві, дещо порізнилися в поглядах. Якщо на будуче хочемо задержати нашу організацію, треба начеркнути план праці — в найближчому часі виявить нашу активність. Найдальшу ціль ми маємо — ходять нам о найближчу»^[64]. Конкретних рішень стосовно розбудови січової організації Стрілецька рада не ухвалила, підкресливши лише необхідність зберегти січово-стрілецьку організацію «в тривкіших основах» для «будучої боротьби»^[65]. Керівним органом організації стала комісія чотирьох, до складу якої увійшли Євген Коновалець, Юрій Отмарштейн, Марко Безручко і Роман Дашкевич. Закордонним представником комісії став Андрій Мельник^[66].

Сотник Андрій Мельник. Фото. 1910-ті

Результати наради Стрілецької ради викликали в Євгена Коновальця розчарування. У листі до Андрія Мельника він назвав це засідання

«дуже млявим і марним»^[67]. «Взагалі, — підсумував Коновалець, — на даліше існування, а передовсім на якусь конкретну працю нашої організації як такої дивлюсь досить *скептично* (курсив Є. Коновальця. — Прим. ред.)»^[68].

Тим часом в історії національно-визвольного руху в Галичині розпочався новий етап, пов'язаний з діяльністю групи колишніх січовиків: Михайла Матчака, Ярослава Чижана і Василя Кучабського. У 1921 р. їхніми зусиллями в Галичині була створена підпільна мережа для боротьби проти польської окупації. Ця організація, що згодом дістала назву Українська військова організація (УВО), складалася переважно з колишніх старшин і вояків Галицької армії. Хоча УГА припинила існування, а уряд ЗУНР перебував на вигнанні, значна частина ветеранів Галицької армії прагнула продовжувати визвольну боротьбу. «Недавні старшини, підстаршини й стрільці почували себе ще зв'язаними військовою дисципліною, а передусім братерством зброї, а дійсність під польським безоглядним режимом ставала щораз болючішою для тих, що ще так недавно були вояками вільної української держави й наявно бачили різницю між свободою у власній державі і поневоленням», — згадував сучасник^[69]. Один із творців УВО Михайло Матчак так визначав мету її діяльності: «Завданням організацій є підготувати народ до оружної боротьби в Галичині, Холмщині і Волині з поляками, на сході з більшовиками. Ціллю є Соборна Самостійна Селянська Україна...»^[70].

Оскільки колишні старшини й вояки Галицької армії складали переважну більшість членів організації, ветеранів УГА також залучали до її керівництва (до складу проводу входили Осип Навроцький, Володимир Целевич і Юрій Полянський). У зведеннях польського міністерства внутрішніх справ навіть стверджувалося, що восени 1921 р. «окремі діячі з галицьких боївків на власну відповідальність... вступили у близькі стосунки або з радянськими місіями у Празі, Відні

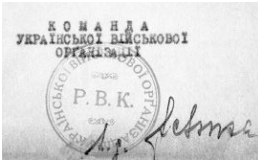
й Берліні, або також підтримували тісний зв'язок з галицьким командуванням й частинами на стороні Рад^[71]»^[72].

«Сурма». Газета Української військової організації. 1927 р.

Створення підпільної військової мережі супроводжувалося актами саботажу й терору в Галичині проти працівників польської адміністрації. В оперативному зведенні польського міністерства внутрішніх справ у липні 1921 р. відзначалося: «Щоб підняти невдоволене населення на повстання, підпільна організація вирішила використати всі засоби, щоб скомпрометувати уряд і показати його слабкість шляхом виконання ряду терористичних актів, замаху на представників влади, а також великої земельної власності, знищення залізничних мостів, колій, телеграфу і телефону та інших державних об'єктів, напади на вільниці поліції та жандармерії і нарешті, агітація серед населення і війська»^[73].

Від Євгена Коновальця тримали в таємниці створення підпільної організації, бо вважали його надмірним політичним ідеалістом. Ще в лютому 1921 р., довідавшись про чергові політичні проєкти Євгена Коновальця, Михайло Матчак писав своєму колишньому командирові: «Ви — вибачте за “канцістий” висказ — фантазуєте. Ви всі свої плани, твердження і т. д. будуєте на піску. Ми тут малі люди, котрі ходять по землі і держаться цієї землі. Про велике значення, широкі впливи і т. п. ми забули. Ми робимо дрібну, щоденну, нудну роботу. Ви принімаєте свої і наші мрії-бажання за дійсність...»^[74].

Відтиск печатки Революційно-військового комітету УВО. 1928 р.

Свідчення сучасників не полишають сумнівів, що до осені 1921 р. Євген Коновалець не належав до військової організації й не брав жодної участі в її діяльності. Але все змінилося восени 1921 р., коли члени військової організації здійснили невдалий замах на очільника Польської держави Юзефа Пілсудського під час його візиту до Львова. Цей акт викликав репресії з боку польської влади; протягом кількох тижнів поліція заарештувала більшість членів керівного осередку військової організації. Михайло Матчак, Василь Кучабський, Богдан Гнатевич були заарештовані, а Ярослав Чиж і Михайло Курах вимушені емігрувати за кордон.

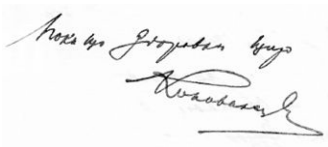
Військова організація фактично втратила керівний осередок. За цих умов ті її члени, яким пощастило уникнути арештів, запропонували Євгенові Коновальцю взяти керування організацією до своїх рук, адже колишній командир січовиків був живою легендою для багатьох сучасників. На цей час Євген Коновалець уже не міг не розуміти, що час битв на фронтах регулярних армій під прапорами демократичних урядів минув. Дійсність ставила нові вимоги для продовження національно-визвольного руху: потрібно було організувати боротьбу в умовах підпілля, нелегальними методами. Очоливши провід військової організації, колишній командир січових стрільців прийняв виклик нової доби. УВО й ОУН продовжили національно-визвольну боротьбу в зовсім інших умовах й іншими методами, аніж це було в 1917–1921 рр.

В Архіві ОУН у Києві зберігається листування Євгена Коновальця з Андрієм Мельником за той період. Частково його вже опубліковано.

Найдавніший лист із цієї збірки датований 31 грудня 1919 р. У ньому Коновалець пише Мельнику: «Вельмишановний пане Отамане! В першу чергу почуваю своїм обов'язком від свого імені і тої рештки Стрілецтва, яке зібралося в Луцьку, висказати Вам, пане Отамане, нашу глибоку радість з приводу поліпшення Вашого здоров'я. Віримо і ждемо всі хвилини, коли Ви зможете назад повернути в Стрілецьку сім'ю і спільно з нами зносити те все, що посиляє нам недобра судьба»^[75]. Учасник тих подій сотник Дмитро Герчанівський згадував що в грудні 1919 р., коли формація січових стрільців перестала існувати, частину хворих на тиф бійців перевезли до Рівного, а далі вони опинилися в таборі полонених у Луцьку. Серед хворих був і Андрій Мельник. Євген Коновалець намагався допомагати хворим^[76]. З цього листування видно, що Коновалець перебував у Луцьку принаймні до лютого 1920 р. Згодом він виїхав до Чехословаччини, а звідти — до Відня.

24 липня 1921 р. Коновалець написав Андрієві Мельнику зі Львова, про свій переїзд він згадує так: «Заїхалось нам відносно добре і щасливо. Поки що принаймні ніяких надзвичайних неприємностей ще в мене не було. Досі ще не маю кімнати, так що мушу по черзі спати то у Михайла, то в Славка^[77]»^[78]. Тобто з Відня Коновалець виїхав у другій половині липня 1921 р. 2 серпня 1921 р. Коновалець пише вже з Ворохти. У листі він повідомляє Андрія Мельника, що збирається оселитися у Львові, а його наречена Ольга Федак планувала провести у Ворохті ще зо два тижні. «Прочитавши точно всі Ваші письма, як тепер прийнявши до відома з вдовolenням зміст телеграми, мусів ще виїхати назад до Ворохти, щоб забрать всі свої речі і вернути вже остаточно до Львова. Цього листа пишу Вам тому ще з Ворохти і передаю через Іку^[79], котра сьогодні їде до Львова. Я сам вертаю до Львова завтра, а найдалше післязавтра. Мрук^[80] вертає в половині вересня»^[81]. А в листі від 14 вересня Коновалець

пише наступне: «Після мого повороту з Ворохти по сьогоднішній день весь майже вільний час мав нашим збіговищем^[82] зайнятий»^[83].

A handwritten signature in cursive script, likely belonging to Evgen Konovalec, written on a light-colored background.

Підпис Євгена Коновальця. 1932 р.

Євген Коновалець і Андрій Мельник стали близькими приятелями, і тому в листах Коновальця до Мельника часто виникають теми приватного життя полковника Коновальця. У цей час Євген Коновалець зустрічався з Ольгою Федак, яка пізніше стала його дружиною, а Андрій Мельник згодом^[84] одружився з Ольжиною сестрою Софією, і таким чином вони породичалися. Перебуваючи у Відні в 1920–1921 рр., Євген Коновалець, Андрій Мельник і Ольга Федак товаришували. Андрій Мельник був студентом Лісотехнічної академії, Ольга Федак училася грати на скрипці, а Євген Коновалець цілковито присвятив себе політичній діяльності, був фактично головним речником Стрілецької ради Корпусу січових стрільців у Відні. В одному з листів Євген дякує Андрієві і можна зробити припущення, що Андрій Мельник мав якийсь стосунок до знайомства Євгена Коновальця з Ольгою Федак або до рішення Коновальця одружитися з нею. «З Мручком живемо дуже гарно. Мушу Вам похвалитися, що в цьому напрямку все для мене складається якнайкраще. Ви самі, здається, не уявляєте собі як слід, яка гарна з Мручка людина. Благословляю і Вас, Андрію, і цю годину, коли рішився я остаточно стати на певний шлях. Вірю, що жаліти цього не буду, а Вам, Андрію, дуже-дуже вдячний»^[85]. А за кілька місяців в листі від 30 січня 1922 р. Євген Коновалець вже запрошує свого друга на весілля. «Ще одне прохання до Вас, Андрію! Нав'язуючи до нашої балачки перед моїм виїздом з Відня, прошу Вас, Андрію, бути

свідком завершення цього, в що теж Ви, Андрію, вклали немало своєї душі. Вінчання моє з Мруком відбудеться 16, а найдалше 18 цього місяця»^[86]. Вінчалися Євген Коновалець з Ольгою Федак 18 лютого 1922 р. напівтаємно в греко-католицькій церкві с. Мшани (нині Городоцький р-н Львівської обл.). До цієї церкви приїжджали проводити службу священники з львівського катедрального собору Святого Юра, тому у свідоцтві про вінчання записано, що воно відбувалося саме в соборі. Вінчав молодих у присутності катедрального пароха о. Леонтія Куницького о. Лукіян Січинський, парох Мшан. Свідками вінчання стали підполковник Армії УНР Юрій Отмарштейн та літератор Лев Лепкий^[87]. Цікаво, що крім Євгена Коновальця та Андрія Мельника зятем Степана Федака-старшого був ще один відомий український військовик — сотник УГА Лев Шепарович, чоловік Олени Федак.

У Львові Євген Коновалець відвідував вдову Володимира Шухевича Герміну, де зустрічав її 14-літнього онука — Романа Шухевича. Довгі бесіди з полковником Коновальцем запали глибоко в душу майбутньому командувачеві УПА^[88].

Свідоцтво про вінчання (шлюб) Євгена Коновальця і Софії Федак. 1922 р.

З цього листування можна дізнатися про один прикрий епізод, який трапився з Коновальцем ще у Відні, коли він став жертвою крадіжки й опинився без документів та засобів для існування. У листі від

КУПИТИ